

Ks. dr hab. Tomasz Kaczmarek
professor emeritus
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Wydział Teologiczny
87-800 Toruń, ul. Gagarina 37

**Recenzja osiągnięć ks. dra Aleksego Kowalskiego ubiegającego się o nadanie
stopnia doktora habilitowanego w dziedzinie Nauk Teologicznych
i dyscyplinie Nauki Teologiczne**

wykonana na zlecenie Przewodniczącego Rady Dyscypliny Nauki Teologiczne
ks. dra hab. Zbigniewa Zaremskiego, prof. UMK w Toruniu

1. Najważniejsze fakty z życiorysu zawodowego ks. dra Aleksego Kowalskiego

Jednym z wyznaczników oceny kandydata do uzyskania kolejnych stopni naukowych jest droga zdobywania wykształcenia, ukończone uczelnie i uzyskane stopnie naukowe. Pozwala to na zarysowanie w pewnej mierze charakterystyki jego formacji naukowej. Ubiegający się o nadanie stopnia doktora habilitowanego ks. Aleksy Kowalski wykazuje się na tym polu szerokimi studiami specjalistycznymi z zakresu starożytnej kultury greckiej i łacińskiej, historii Kościoła i wreszcie teologii ogólnej oraz patrystycznej. Biegła znajomość języków klasycznych i kilku języków nowożytnych, stworzyła mu możliwość do podejmowania analiz filologiczno-teologicznych czy publikacji w innych językach. Ta możliwość została wykorzystana w zaznaczającym się stopniu.

Habilitant uzyskał na przestrzeni 36 lat następujące stopnie naukowe:

29 maja 1984 - tytuł magistra teologii z zakresu Teologii Dogmatycznej uzyskany w Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie (Wyższe Częstochowskie Seminarium Duchowne w Krakowie) na podstawie pracy magisterskiej *Chrześcijanin jako nowy człowiek w ujęciu ks. Wincentego Granata* (promotor: ks. dr Teofil Siudy).

13 grudnia 1989 - tytuł licencjata z zakresu Historii Kościoła na Wydziale Teologicznym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego na podstawie pracy licencjackiej

Helleńska koncepcja człowieka w „Stromatach” Klemensa Aleksandryjskiego (promotor ks. dr hab. Franciszek Drączkowski).

21 czerwca 1991 - doktor Nauk Teologicznych w zakresie Historii Kościoła; stopień uzyskany na Wydziale Teologicznym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego na podstawie rozprawy *Obraz człowieka w Stromatach Klemensa Aleksandryjskiego* (promotor: ks. dr hab. Franciszek Drączkowski, recenzenci: ks. bp prof. dr hab. Jan Śrutwa, ks. prof. dr hab. Stanisław Grzybek).

20 lutego 1995 - tytuł licencjata w zakresie starożytnej Literatury chrześcijańskiej i klasycznej uzyskany na „Facultas Litterarum Christianorum et Classicorum (Pontificium Institutum Altioris Latinitatis) na Pontificia Studiorum Universitas Salesiana” w Rzymie na podstawie pracy licencjackiej *Tractatus de animae natura apud christianos auctores latinos saeculo III-V*, (promotor prof. Biaggio Amata, recenzent prof. Sergio Felici).

Równolegle do studiów specjalistycznych z zakresu Historii Kościoła, Filologii klasycznej Habilitant zdobywał doświadczenie zawodowe pracując kolejno w następujących instytucjach:

- ✓ 1996 – 1998 wykładowca języka starogreckiego w Facoltà Teologica dell’Italia Centrale we Florencji;
- ✓ 2007 – 2010 wykładowca patrologii/patrystyki w Instytucie Teologicznym w Częstochowie;
- ✓ 2007 – 2019 wykładowca patrologii/patrystyki w Wyższym Seminarium Duchownym Archidiecezji Częstochowskiej oraz Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Sosnowieckiej w Częstochowie;
- ✓ 2010 – 2011 wykładowca na Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie.

2. Główne osiągnięcie naukowe ks. dra Aleksego Kowalskiego

Jako właściwe osiągnięcie naukowe będące przedmiotem niniejszej oceny, Habilitant przedstawił monografię *Koncepcja osoby u św. Grzegorza z Nyssy. Prozopologia w „Contra Eunomium”*, wydana przez Wydawnictwo „Bernardinum”, Pelplin 2021, ss. 375, ISBN 978-83-8127-606.

Prezentowana publikacja naukowa jest wnikliwą analizą procesu krystalizowania się kluczowej dla chrześcijaństwa terminologii filozoficzno-teologicznej, jakiej można używać w odniesieniu do tajemnicy Trzech Bożych Osób. Ta problematyka zdominowała myśl teologiczną IV-go wieku. Tłem dla niej była recepcja *Credo* Soboru Nicejskiego w połowie

czwartego stulecia i powstałe w tym klimacie herezje trynitarne, a w szczególności skrajny anomeizm lansowany przez ucznia Aecjusza, bpa Eunomiusza z Kyzikos w Poncie. Niniejsza monografia podejmuje analizę szerokiego kontekstu i uwarunkowań tegoż procesu. Rangę tych poszukiwań ze strony największych teologów starożytnego Kościoła dyktował sam ich przedmiot i cel, tj. wypracowanie w poczuciu najgłębszego kultu Bożego najbardziej precyzyjnych form językowych, które by pozwoliły na sposób niepodważalnie ortodoksyjny, choć ograniczony, mówić o największych tajemnicach wiary, o Boskiej Triadzie, jedynym Bogu w trzech Osobach.

Uwaga skupia się najpierw na kluczowych terminach: *ousia*, *hipostasis*, *homoousios*, które choć nie były terminami biblijnymi (co stanowiło kryterium akceptacji przez teologię), to jednak z braku innych, bardziej precyzyjnych, wprowadzono je po długich sporach do terminologii trynitarnej. Na tym tle wypływa tematyka koncepcji „osoby” (*prosopon*), odnoszonej do antropologii a jednocześnie angelologii i teologii trynitarnej. Termin ten należał do najbardziej zasadniczych pojęć, jakie pojawiały się w tych dyskusjach. Ich protagonistami z jednej strony byli dwaj herezjarchowie biskupi: Aecjusz i jego uczeń Eunomiusz, a z drugiej, św. Bazyli z Cezarei Kapadockiej i jego młodszy brat, św. Grzegorza, biskup Nyssy. Myśl Eunomiusza znana jest przede wszystkim z jego traktatu *Apologia Apologiae*.

Należy odnotować, że Autor omawianej monografii udostępnia bardzo obszerne teksty źródłowe w tłumaczeniu własnym na język polski.

Omawiana książka jest owocem wieloletnich badań Habilitanta nad teologiczno-historycznym dziedzictwem prezentowanych w publikacjach naukowych i licznych referatach głoszonych w gremiach naukowych polskich i międzynarodowych.

Dla zrealizowania założonych i wyartykułowanych we *Wprowadzeniu* celów pracy, Autor zgromadził bogaty, wyczerpujący materiał źródłowy i bibliograficzny, dotyczący przedmiotu analiz.

Mówiąc o *Wprowadzeniu*, można zaraz postawić pytanie, czy nieodzowna jest aż tak obszerna część wstępna przy tej dysertacji, licząca 31 stron (ss. 11-42), tym bardziej, że Autor już tę tematykę opracował wcześniej w oddzielnej publikacji książkowej: *Źródła pojęcia „osoby” w pismach Ojców Apostolskich*, Kielce 2017, ss.112.

Monografia została podzielona na pięć rozdziałów. Podział ten wydaje się być logiczny i uzasadniony. Bowiem, żeby można było mówić na sposób pogłębiony o leksyce prozopoicznej, tym bardziej w kontekście polemicznym, stosowne było zarysowanie najpierw okoliczności, przyczyn pojawienia się problemu, którymi były błędy doktrynalne czołowego

polemisty ze strony ariańskiej, bpa Eunomiusza z Kyziku. Na błędy herezjarchy reaguje św. Bazyle. Sytuacja zmuszała Bazylego do poszukiwań możliwie najbardziej precyzyjnego słownictwa, które – jako warunek nieodzowny – musiało mieć oparcie w danych Objawienia. Tej sprawie poświęcony jest rozdział trzeci monografii. Na takim, szerokim tle Autor monografii przystępuje do ukazania w dwóch obszernych rozdziałach (rozdz. 4 i 5) istoty problematyki, tj. zarysowanie koncepcji „osoby” w rozumieniu św. Grzegorza z Nyssy.

Pierwszy rozdział ocenianej przez nas dysertacji jest obszerną prolegomeną do terminologii prozopoicznej dotyczącej przede wszystkim takich pojęć jak *prosopon*, *hypostasis*, *ousia* (s. 43-64), by kolejno przejść do ukazania panoramy poglądów teologów bloku „anomejskiego”, lansowanych w połowie IV wieku przez Aecjusza a rozwiniętych zwłaszcza w analizach filozoficzno-filologicznych jego ucznia, bpa Eunomiusza. Chodziło o radykalną tezę o „niepodobieństwie” (*anomoios*) w substancji między Ojcem i Synem.

Dla uniknięcia nieporozumień dodajmy, że Bazyle i Grzegorz z Nyssy formułują swoje stanowisko w oddzielnych rozprawach ale o tym samym tytule *Contra Eunomium*, odnosząc się do traktatu herezjarchy *Liber Apologeticus*, opublikowanego w 361 r., nazywanego też niekiedy przez wydawców *Apologia Apologiae*.

W swoim traktacie polemicznym Bazyle zamieszcza następujące zagadnienia: argumenty historyczne, prezentację *Credo* Eunomiusza oraz jego polemikę z doktryną teologiczną Biskupa Cezarei. Księga druga tegoż traktatu zawiera kwestie preambuły retorycznej, argumentację Grzegorza z Nyssy, paradygmat wiary ortodoksyjnej i doktryny Eunomiusza odnoszącej się do *agennesia*, ograniczeń poznania ludzkiego i statusu imion przynależnych Bogu, argumentacji odnoszącej się do wieczności.

Drugi rozdział habilitacyjnej monografii rysuje poza tym przed czytelnikiem punkt wyjściowy polemiki, kontekst historyczny, naświetlenie błędnych tez Eunomiusza, które można słusznie określić jako apersonalny anomeizm, zapoczątkowany przez nieortodoksyjną interpretację tajemnicy Trzech Bożych Osób lansowaną przez jego mistrza, Aecjusza. Koronnym błędem obydwu herezjarchów było wykluczenie języka prozopoicznego, tak istotnego dla wskazania na tajemnicę relacji osobowych w Boskiej Triadzie. W świetle swoich wizji Eunomiusz mógł konsekwentnie mówić o „stworzonych hipostazach” Syna i Ducha, które są istotowo inne od „niezrodzonej monady” Ojca.

W trzecim rozdziale rozprawy ukazana została postać niezwyklego pasterza i teologa, św. Bazylego, bpa Cezarei w Kapadocji, który podjął polemikę z nauczaniem Eunomiusza. Bazyle dostrzegał w jego tezach podważenie najistotniejszych objawionych prawd wiary chrześcijaństwa, stąd tak radykalna była jego reakcja. W wywodach Bazylego pojawiają się

kolejno różne argumenty w obronie *Credo* soboru Nicejskiego z 325 r., który uroczyście proklamował „współistotność” (*homoousios*) Ojca i Syna. Demaskując skrajny racjonalizm arianizmu w podejściu do nieogarnionej Tajemnicy Boga, Bazyle wykazuje błędy metodologii herezjarchów, którzy z analizy filologicznej terminu (*a*)*gennesia* wyprowadzają argument za „stworzonością” Drugiej Osoby.

Najbardziej wnikliwe analizy dotyczące przedmiotu sporu z teologią monadyczną Eunomiusza, zostały podjęte w rozdziale czwartym i piątym dysertacji. Wywody skupiają się na ukazaniu najgłębszych elementów polemiki prowadzonej przez brata Bazylego, bpa Grzegorza z Nyssy, który po śmierci Bazylego i Grzegorza z Nazjansu stał się liderem ortodoksyjnego bloku teologów Wschodu. Jego stanowisko przyczyniło się stopniowo do utrwalenia prawowierności w Kościele powszechnym.

W księdze trzeciej tegoż traktatu Bazylego znajduje się grupa autonomicznych tematów (*tomoi*), w których Ojciec Kapadocki wyklada prawowierną hermeneutykę tekstów biblijnych. Rozpoczyna ten zamiar od argumentów historycznych, następnie prezentuje deklaracje wiary Eunomiusza z Kyziku, tematykę jakościowej odmienności „mowy” Boga od „mowy” człowieka, różnicę między „być zrodzonym” i „niezrodzonym”, interpretacje passusów biblijnych z Księgi Izajasza oraz ewangelii Łukasza gdzie pojawia się termin *prosopon*, teorię imion według Eunomiusza, zagadnienie Syna Bożego jako bytu stworzonego w nauczaniu Anomejczyka, oraz jego chrystologię i angelologię.

Przy lekturze tekstów źródłowych wypływa nota, że Nysseńczyk używa terminu *prosopon* w *Contra Eunomium* co najmniej dwadzieścia dziewięć razy, wskazując na interpersonalne relacje na płaszczyźnie prozopologii trynitarnej, angelologii prozopoicznej, antropologii prozopoicznej.

Opisowe, bardzo szerokie sformułowanie tytułu czwartego rozdziału dysertacji (*Grzegorz z Nyssy kontynuatorem sporu z teologią monadyczną Eunomiusza z Kyziku*) jest w praktyce skrótem jego treści.

W ostatnim wreszcie rozdziale, tj. piątym, zatytułowanym *Prozopoiczna hypostasis Boskiego Logosu alternatywą dla monadycznej «agennetos» ucznia Aecjusza*, omawiany jest jeszcze inny kluczowy termin, *hypostasis*, używany w traktacie *Contra Eunomium* Grzegorza z Nyssy. Termin ten występuje co najmniej sto piętnaście razy w Grzegorzowym dziele *Contra Eunomium*. Opisuje go zwłaszcza w traktacie *Ad Petrum: De differentia ousiae et hypostaseos*. Grzegorz z Nyssy, polemizując z Eunomiuszem, tłumaczy rozumienie pojęcia *hypostasis* w Boskiej Triadzie, nieogarnioność tajemnicy boskiego pozaczasowego zrodzenia Syna Bożego a jednocześnie *agennesia* i ograniczoność ludzkiego poznania; byt niezrodzony

i byt zrodzony, kwestię Syna Bożego jako bytu odwiecznie zrodzonego, egzegezę biblijną Dz 2, 36, tytuł *kyrios*, pochodzenie Boskiego Logosu, *hypostasis* Jednorodzonego Syna Bożego.

Za Habilitantem słusznie należy przyznać, że Ojcowie Kapadoccy - Bazyli z Cezarei i Grzegorz z Nyssy - odpowiadając na heterodoksyjne postulaty Eunomiusza z Kyziku, tworzą syntetyczne ujęcie doktryny o *homoousios* - harmonii Osób w Boskiej Triadzie, ogłoszonej podczas *Nicaenum I* oraz powtórzonej na *Constantinopolitanum I*. Leksyka prozopoiczna zaproponowana przez Biskupa Cezarei i Biskupa Nyssy w ich traktatach *Contra Eunomium* stanowi interesującą próbę prezentacji terminu *prosopon* odnoszonego do osoby ludzkiej, następnie do osoby anielskiej i wreszcie do Osób Boskich w ekonomii zbawienia i teologii.

Nie sposób też nie podzielać przekonania Habilitanta wyrażonego w podsumowaniu, że materiał źródłowy zgromadzony w prezentowanej monografii może stać się zachętą do dalszego pogłębienia podjętego tematu: tajemnica Boga i człowieka na tle prozopologii uniwersalnej, zwłaszcza w dorobku literackim Ojców Kapadockich. Teologia patrystyczna stanowi szczególną formę wskazania na „osobę” ludzką i boską.

Zaproponowany przez Autora podział monografii nie wykracza poza ramy określone we *Wprowadzeniu*. W swojej rozprawie ks. Kowalski osiągnął postawione we Wstępie cele i rzetelnie przedstawił materiał źródłowy od strony osadzenia go w kontekście kulturowym i filologicznym, proponując przy tym poprawne własne tłumaczenia na język polski. W ten sposób w pewnym sensie przygotował bardzo złożoną tematykę teologiczno-filozoficzną do dalszego studium. Recenzowana praca zaznacza się wymiarem badawczym, niosąc w sobie tak samo walor poznawczy.

Gdy idzie o formalną stronę ocenianej monografii należałoby zasygnalizować jakość zastosowanego w niej języka. Język ten jest stosunkowo trudny do lektury, gdzie rozbudowane zdania złożone, nasycone specjalistycznym słownictwem, tworzonym na bazie kilku języków nowożytnych, nie ułatwiają śledzenia tematyki opracowania. (Tytułem jednego z licznych przypadków, zob. s. 42, przedostatni akapit).

Poza tym, pewnym mankamentem może okazać się brak jasnych wprowadzeń i zwartych podsumowań.

Zarówno zestawienie źródeł jak i obszernej bibliografii podstawowej oraz pomocniczej zostało sporządzone prawidłowo. Podobna ocena odnosi się także do sporządzonych przypisów.

Podjęcie tematyki koncepcji «osoby» w wykładni Ojców Kapadockich stanowi *novum* na gruncie polskiej myśli teologicznej, które jednocześnie jest znaczącym przyczynkiem do

dalszych badań nad kluczową terminologią z zakresu prozopologii trynitarniej. Jest to temat wprawdzie dawny, gdyż obecny w chrześcijaństwie od szesnastu stuleci, ale wciąż frapujący teologów Kościoła pytaniem, czy język człowieczy wypowiedział już wszystko, co można było powiedzieć na sposób naszego, materialnego świata o tajemnicy Trójjedynego Boga.

Sygnalizowane mankamenty nie przekreślają jednak wskazania w ocenie ogólnej na to, że monografia ks. Aleksiego Kowalskiego zasługuje na pozytywną ocenę.

3. Pozostały opublikowany dorobek naukowy

Gdy chodzi o pozostały opublikowany dorobek naukowy po uzyskaniu stopnia doktora w zakresie Historii Kościoła (1991 r.) przedstawiony do oceny, obejmuje on w sumie 11 publikacji w punktowanych czasopismach naukowych. Jest to jeden artykuł opublikowany w t. 64 „Vox Patrum” (na liście ERIH) oraz w innych czasopismach krajowych i zagranicznych: cztery w jęz. angielskim, jeden w jęz. włoskim oraz dwanaście w języku polskim. W dorobku naukowym Ks. Kowalskiego znajduje się także monografia *Źródła pojęcia osoby w pismach Ojców Apostolskich* (Kielce 2017) i audiobook *Ojcowie Kościoła nauczycielami naszej wiary* (Częstochowa 2020).

Dorobek naukowy Habilitanta poszerza poza tym trzynaście artykułów zamieszczonych w czasopismach niepunktowanych w Polsce i w Słowacji, związanych ze środowiskami teologicznymi w Krakowie, Wrocławiu, Częstochowie; w Słowacji: Ružomberok i Preszov; w Czechach – Ostrava.

Ks. Aleksy Kowalski jawi się także jako aktywny uczestnik sympozjów i konferencji naukowych w kraju i zagranicą. Były to konferencje naukowe z głoszonymi przez niego referatami przede wszystkim na uniwersytecie w Preszowie (ośmiokrotnie), na uniwersytetach w Bratysławie, Ostrawie, Ružomberoku. Z krajowych ośrodków można wskazać Bielsko-Białą, Częstochowę, Wrocław, Kraków, Gniezno.

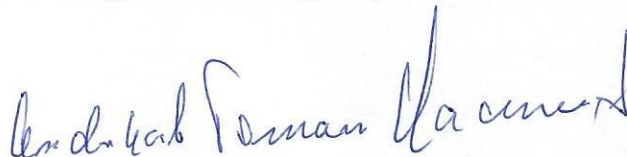
Tematyka tych spotkań zasadniczo oscylowała wokół podejmowanych przez niego kierunków badawczych. Była to zwłaszcza tematyka teologiczno-antropologiczna, historyczna rozpatrywana na bazie tekstów źródłowych jakimi są pisma Ojców Kościoła. Wnikliwe analizy filologiczne i teologiczne ukazane w licznych publikacjach, osadzone w kontekście historycznym znalazły swoje zwieńczenie w monografii poświęconej bardzo szczegółowemu, specjalistycznemu zagadnieniu „koncepcji osoby” jednego z najwybitniejszych teologów i filozofów starożytnego Kościoła, jakim był Grzegorz z Nyssy.

4. Wniosek końcowy

Konkludując analizę całokształtu dorobku naukowego oraz pracy naukowo-dydaktycznej ks. dra Aleksego Kowalskiego stwierdzam, że jest on naukowcem o znaczącym poziomie kompetencji. Jego publikacje mają charakter przyczynkowski i cechują się interdyscyplinarnością łączącą z pozoru odległe dziedziny nauki. Habilitant może poszczycić się szerokim doświadczeniem zawodowym.

Biorąc pod uwagę całość dokonań naukowo-dydaktycznych, popularyzatorskich ks. dra Aleksego Kowalskiego, a przede wszystkim uwzględniając jego rozprawę habilitacyjną, stwierdzam, że osiągnięcia te – mimo sygnalizowanych mankamentów – odpowiadają wymogom określonym w Ustawie z dnia 20 lipca 2018 r. „Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce” (Dz. Ustaw 2018, poz. 1668, art. 219). W związku z tym przedkładam wniosek o dopuszczenie ks. dra Aleksego Kowalskiego do dalszego etapu postępowania habilitacyjnego i o nadanie mu stopnia naukowego doktora habilitowanego Nauk Teologicznych.

Toruń, 26.02.2022

/ks. dr hab. Tomasz Kaczmarek/